

Tovarišice in tovariši,

Naši ljudje se upravičeno in s ponosom spominjajo svoje borbene preteklosti, spominjajo se svojih bojevnikov, ohranjajo spomine na njihova dela in jim dajejo zaslužena priznanja. Zavedajo se, da se brez takih pogumnih borcev ne bi mogli ohraniti, brez njih ne bi bilo ponosnega naroda, ne napredka in ne obstoja. Med takimi je bil tudi Jože Križaj, španski borec in udeleženec narodnoosvobodilne vojne, neustrašni vojni letalec, junak jasnih modrih višin, ki je omahnil v smrt sredi grozečih temnih oblakov pri opravljanju svoje službene dolžnosti.

Rojen je bil v Koprivi pri Trstu, tik pred prvo svetovno vojno. Njegova mladost je potekala v viharnih letih v pomanjkanju, lakoti, strahu in negotovosti, ko je njegov rojstni kraj kot celotna Primorska ostal odrezan od svoje matične domovine in postal plen fašistične diktature, njene raznorodovalne politike in zatiranja slovenske narodne skupnosti pod Italijo.

V takem, gorja polnem, brezperspektivnem času so minevala njegova mlada leta. Mladega Jožeta je veselilo letalstvo, burilo je njegov duh. Zato se je javil v vojaško pilotsko šolo v tedanji Italiji in jo končal z odličnim uspehom.

Kot sposoben letalec bi se bil lahko uveljavil, toda Jože se ni nameraval udejstvovati v Musolinijevi fašistični vojaški službi. Izkoristil je priložnost in 1932. leta preletel z letalom na ljubljansko letališče. Od takrat se ga naši ljudje spominjajo, saj so z navdušenjem odobraval njegovo smelo dejanje. Priznali so ga in imeli za hrabrega in odločnega narodno zavednega mladeniča.

Jože Križaj v predvojni Jugoslaviji ni našel svojim dejanjem primerne zadoščenja. Oblasti ga niso sprejele z odprtimi rokami. 1936. leta so generali španske armade zahrbtno sprožili upor proti demokratično legalno izvoljeni vladi ljudske republike. Napadli so svobodo ljudstva in njihove pridobitve. Zato je delavstvo in napredno ljudstvo branilo svojo republiko

pred upornimi generali, pred domačo reakcionarno vojsko, pred najemniki maroške vojske in vdorom italijanskih in nemških fašističnih hord na špansko ozemlje.

Jože Križaj se je med prvimi že avgusta 1936. leta odločil dati svoje sposobnosti na razpolago španskemu ljudstvu. Tako so se na španskem modrem nebu sprostile njegove notranje sile in prišle do pravega izraza njegove letalske sposobnosti v boju s frankistično fašističnimi uzurpatorji in narodovimi krvniki. Jože Križaj je tako na mah postal pojem španskega letalstva.

Ob pomanjkanju letal in tehnične letalske opreme, sposobnega letalskega kadra je s svojo neutrudljivostjo v spopadih s premočno nasprotno aviacijo in s svojim izrednim znanjem, sposobnostjo in junaštvom skušal nadomestiti te pomanjkljivosti.

Že je kazalo, da republikansko letalstvo obvladuje zračni prostor španskega neba. Toda Franco je zahteval novo dodatno orožje in ga dobil.

Mussolini in Hitler sta poslala v španski zračni prostor nemško letalsko legijo Kondor in italijansko močno legijo z vso tehnično opremo in celotnim moštvom. Francova vojska je tako lahko iz štirih smeri prodirala proti glavnemu mestu Madridu. Obramba Madrida in republike je zahtevala nove nečloveške napore borečega se in krvavečega ljudstva. Takrat je sin našega naroda med prvimi dokazal svojo hrabrost. Bil je neprestano, vsakodneвно, ure in ure na poletih. Presegel je vse do takrat znane norme v letih, vodil je svojo eskadrilo v boj s številčnejšo sovražnikovo letalsko silo in se spopadal z najboljšimi piloti nemškega in italijanskega letalstva. Jože je tedaj s svojo iznajdljivostjo uvajal v taktiko letalskih spopadov nove, do takrat pilotom neznane bravure in mojstrsko izvajanje boja, kar vse je navduševalo njegove soborce, jim dajalo novih moči, še posebej pa novo znanje bojevanja v zraku. Zadovoljni in navdušeni pa so bili tudi borci in prebivalci, ki so opazovali virtuozne spopade Jožetove skupine s sovražnim letalstvom, ki mu ni uspelo spuščati ubijalskih bomb po mili vdji na nameravane cilje in na nedolžno prebivalstvo.

Znan pa je bil tudi med Francovimi piloti. Nagnal jim je strah v kosti. V boj z njim so se odpravljali po trije na enega in le najbolj izkušeni piloti. V nekem takem spopadu s številčno premočno skupino je bilo njegovo letalo zadeto. Vnelo se je, on pa je bil ranjen. Zadnji trenutek mu je uspelo izskočiti iz 3000 metrov višine, toda pristal je, žal, na sovražnem ozemlju. Bil je ujet in odpeljan v bolnišnico. Po zasilnem ozdravljenju so ga zaprli v vojaško kaznilnico, nakar je prišlo do zamenjave med republikanskimi in Francovimi piloti. Med zamenjanimi je bil tudi Jože Križaj, ki se je tako ponovno vrnil med republikanske letalce. Postal je komandir letalske eskadrile s činom poročnika španske republikanske vojske.

Po padcu španske republike se je vrnil v Jugoslavijo.

V letih ustanavljanja vojnega letalstva nove Jugoslavije, se Jože Križaj vključi v to naše letalstvo, postane instruktor pilotov in kasneje kot komandir eskadrile. Sodeloval je v bojih in vodil eskadrilo na sremski fronti ter pri osvobajanju naše zemlje do konca vojne. Po osvoboditvi je opravljal odgovorne naloge v jugoslovanskem vojnem letalstvu.

Vojno-politični položaj v svetu ni bil tak, da bi počivali na lovorikah zmage, temveč je bila potrebna maksimalna budnost naše armade in s tem tudi vojnega letalstva. Obrambna sposobnost je morala biti na višku, stalno pripravljena braniti naše meje in pridobitve težko priborjene svobode. Medtem pa je primanjkovalo tehnično sposobnega kadra. Jože Križaj je z izredno vneto in veliko odgovornostjo, zlasti pa z velikim znanjem in sposobnostjo in izkušnostjo pomagal vzdrževati bojno sposobnost letalcev in pomagal graditi in razvijati naše vojno letalstvo.

V času informbiroja so nastopile za letalstvo nove težave. Sovjetska zveza je prekinila vso dobavo letal in rezervnih delov. Stara letala so bila iztrošena. Letalci pa so morali biti pripravljene na morebitni napad na našo domovino. Vera v našo pravično pot je dala tudi pripadnikom

letalstva moč in silo, da so te napore uspešno premagovali. Z njimi je tudi Jože ostal zvest poti naše partije in neutrudno delal pri usposabljanju mladih letalcev. Na eni takih službenih dolžnostih je poletel v izvidnico visoko med oblake, njegovo letalo pa se je iz neznanih razlogov raztreščilo. Tako je nesrečno in nenadoma prenehalo biti junakovo srce. Jože Križaj, ta sin našega ljudstva, je v španski revoluciji z veliko požrtvovalnostjo in znanjem kot letalec z drugimi jugoslovanskimi prostovoljci in njegovimi tovariši letalci Boškom Petrovičem, Jovanom Murilovom, Sretenom Dundičem in Slovencem Viktorjem Jazbinškom dostojno in junaško zastopal našo domovino in svojo Primorsko, in je v času narodnoosvobodilne vojne, ne posebno zdrav zaradi ran iz Španije, kot borbeni pilot in instruktor prispeval s svojim znanjem in hrabrostjo k osvoboditvi domovine. Preminul je pri odločnem izpolnjevanju službenih nalog.

Jože Križaj je eden tistih borcev, ki so se v španski revoluciji med prvimi z orožjem v rokah postavili po robu mednarodni fašistični nevarnosti, ki je grozila človeštvu. Odpor španskega ljudstva proti fašističnim generalom pa je bil prvi množični oboroženi odpor proti nasilnim silam fašizma v Evropi. Toda španska republika v tem boju ni bila sama. Špansko ljudstvo se je lahko uprlo in upiralo domačemu in mednarodnemu fašizmu tudi zato, ker so bile na njegovi strani in ga aktivno podpirale vse dosledno demokratične in antifašistične sile v svetu.

Od trenutka, ko je počila v Španiji prva puška, so se komunisti, socialisti, demokratično misleči ljudje širom po svetu zavedali, da je boj španskega ljudstva njihov boj, da se v Španiji bije bitka, ki je njihova bitka, da se v Španiji odloča tudi usoda njihovih narodov. Vse odtlej so vedeli, da bi bila zmaga španske republike njihova zmaga in poraz španske republike njihov poraz. Zato so tedaj vse napredne in

demokratske sile ter zlasti komunistične partije širom po svetu sprejele nalogo, da po svojih močeh in možnostih in vsaka na svoj način podpre špansko republiko in njen oboroženi boj proti fašizmu v Španiji.

V Jugoslaviji je stvar španskega ljudstva in njegov boj proti fašizmu podpiralo vse napredno ljudstvo. Komunistična partija je neprestano opozarjala ljudstvo na nevarnost fašizma in agresije tudi na našo domovino. V imenu Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije je njen generalni sekretar tovariš Tito tedaj izjavil: "Ne nevtralnost, temveč najpopolnejšo pomoč so dolžne izkazati zakoniti španski vladi vse države, članice Društva narodov. Tu gre za namero fašistov, da razcepijo narode. Tu gre za najstrašnejšo vojno nevarnost. Tej pa se ni mogoče ogniti s paktom nevtralnosti, ki pomeni blokado zakonite španske vlade, temveč s polno in naglo vojaško tehnično in materialno pomočjo in podporo svetovne demokracije, pristašev miru španskemu ljudstvu."

Najbolj konkretna oblika pomoči španski republici je bila mobilizacija prostovoljcev. Na pobudo komunističnih partij so prišli v Španijo prostovoljci antifašisti iz 53 držav Evrope, Azije, Amerike, Afrike in Avstralije. Vseh skupaj 35.000. Jugoslovani smo ponosni na to, da je bilo v vrstah mednarodnih brigad v Španiji tudi veliko Jugoslovanov-komunistov in antifašistov. To se je zgodilo zato, ker je celotna Komunistična partija Jugoslavije, podpirajoč izjavo njenega sekretarja tovariša Tita, od vsega začetka španske vojne zavzela stališče internacionalne solidarnosti do španske republike. Po podatkih, ki jih imamo na voljo, je bilo v Španiji preko 1800 Jugoslovanov, med njimi več kot 550 Slovencev. Bilo bi jih še mnogo več, toda tedanji reakcionarni Stojadinovičem in Koroščev režim je z vsemi silami preprečeval odhajanje prostovoljcev v Španijo. Celotni upravni aparat policije in žandarmerije je neprestano zasledoval zbiranje in organiziranje prostovoljcev za Španijo, zato je akcija potekala povsem ilegalno. Toda vendar, prostovoljci delavci in študentje, izobraženci in

kmetje, so odhajali iz Jugoslavije in iz vseh krajev sveta, koder so bili morda na delu.

V Španiji so se borili v internacionalnih brigadah ali v enotah španske vojske na vseh frontah in v vseh vrstah enot španske republikanske vojske. Bili so v pehoti, mitraljezci, tankisti, topničarji, piloti, mornarji, diverzanti, minerji, vojaški zdravniki in zdravnice ter bolničarke. Jugoslovani so imeli tudi svoje enote, tako Balkansko četo, bataljon Georgija Dimitrija, bataljon Đure Đakovića, nato Matije Gubca in Ivana Cankarja.

V bojih na španskih bojiščih jih je mnogo padlo, še več pa je bilo ranjenih. Od 550 Slovencev jih je padlo okrog 217 v bojih okrog Madrida, na Jorami, na Gvadolajari, v operaciji na Villanueva della Komjoda in Brinte, kjer je padel tudi član CK Jugoslavije Blagoje Popović, v bojih na aragonski fronti.

Jugoslovanski prostovoljci v Španiji so izpolnili svojo dolžnost do kraja. Iz njihovih vrst so izšli komandant in komisar internacionalne brigade, sedem bataljonskih komisarjev, 39 političnih komisarjev čet in baterij, komandir eskadrile, komandant letališča, komandant podmornice, komandir tankovskega oddelka, komandant topniškega divizionarja in drugi, dva podpolkovnika, osem majorjev, 35 kapetanov in 105 poročnikov španske republikanske vojske.

Navzlic junaštvu borcev, navzlic podpori ljudstva in velikim žrtvam je razmerje sil na španskih tleh in v Evropi odločilo spopad na škodo republike. Španska falanga je pod Francovim vodstvom vojaško premagala napredne sile in z njimi krvavo obračunala. Preživeli jugoslovanski borci prostovoljci smo morali z drugimi borci internacionalnih brigad zapustiti Španijo in se umakniti v Francijo. Francoske oblasti z nami niso ravnale lepo. Nagnali so nas v zasilna taborišča na jugu Francije, kjer so bile nemogoče razmere.

Naši taboriščniki so z visoko moralno in politično zavestjo, trdno notranjo organizacijo ter ob zunanji moralni in gmotni podpori dve leti premagovali bolezn, lakoto, slabe življenjske razmere, občasno pretepanje, kar so počeli francoski policisti in orožniki.

Še več nečlovečnosti pa je bilo v ravnanju jugoslovanske vlade in njenih strank. Ne samo, da niso ničesar naredili za taboriščnike na jugu Francije, da bi jim olajšali trpljenje, temveč jim niso dovolili povratka v svojo lastno domovino, jim vzeli vse državljanske pravice ter jih prepustile na milost in nemilost francoskim in kasneje nemškim oblastnikom in njihovim pandurjem. Samo Komunistična partija Jugoslavije je budno bdela nad španskimi prostovoljci. V Franciji in v domovini je organizirala pomoč v denarju in hrani ter s tem olajšala trpljenje v taborišču. Predvsem pa je partija na pobudo tovariša Tita, ki je prostovoljce-invalidi, dokler so bili le-ti še v Parizu, obiskal, skušala organizirati njihov povratek domov.

Ta akcija je potekala vse do konca vojne. Na ta način je bilo mnogim omogočeno, da so se vrnili v domovino. Vračali so se ilegalno po raznih kanalih, ki jih je organizirala partija.

Mnogi se niso uspeli vrniti. Zadržani so bili v francoskih, kasneje pa v nemških taboriščih, v katerih so pretrpeli nečloveške muke. Mnogi so med tem pomrli v taboriščih, bili so mučeni ali pobiti.

Nekateri naši Španci so ostali med NOB zunaj Jugoslavije, niso se uspeli vrniti, kljub temu, da je Komunistična partija imela po Evropi, posebno v Franciji in celo v Nemčiji dobro organizirano mrežo javk. Ti so v skupnem boju naprednih sil proti fašizmu dali svoj delež tudi zunaj naših meja. Največ jih je bilo in se jih je borilo v francoskem odporiškem gibanju, v Belgiji, na Nizozemskem, v Italiji, Bolgariji, na Slovaškem, na Srednjem vzhodu in Severni Afriki, pa tudi v Kanadi, Severni in Južni Ameriki, kjer so bili organizatorji gibanja naših izseljencev. Skupina ranjencev in bolnikov je delovala v Sovjetski zvezi.

Radio Svobodna Jugoslavija je vodil Veljko Vlahović.

Tisti, ki so se vrnil domov, so se povsod pojavili kot dosledni antifašisti in pravi rodoljubi. Ljudje so jim rekli "naši Španci". Bili so med prvimi organizatorji oboroženega boja proti fašističnim okupatorjem, med prvimi diverzanti in med prvimi komandirji in komisarji partizanskih čet. Naši Španci so bili med najbolj vidnimi organizatorji regularne narodnosvobodilne vojske Jugoslavije, med komandanti, komisarji in načelniki glavnih štabov in največjih operativnih enot. Izkušnje španskih borcev so bile zelo dragocene. Tovariš Tito in Partija sta jih visoko cenila in jim zato dajala najodgovornejše vojaške in politične funkcije.

Med tistimi, ki so mnogo doprinesli k izgradnji in pomagali razvijati nekatere zvrsti, rodove in službe naših nastajajočih oboroženih sil, je bil tudi Jože Križaj kot preizkušen pilot in kot mojster borbene taktike lovskih letalskih borbenih skupin.

Mlade pilote je z občutkom velike odgovornosti uvajal v smelo izoblikovano taktiko boja in tako pomagal krepiti borbenu sposobnost našega letalstva v težkih časih, najtežjih za obstoj naše domovine. Zato je njegov prispevek enako kot prispevek drugih naših Špancev izredno dragocen, tako v našem narodnosvobodilnem boju kakor tudi v povojni izgradnji in pri usposabljanju Jugoslovanske ljudske armade, ki je danes, v sistemu splošne ljudske obrambe, popolnoma sposobna braniti našo nedotakljivost, svobodo in neodvisnost.